Troll och andra väsen

Troll är ett slags naturväsen i den nordiska folktron. Uppfattningen om trollens utseende och levnadssätt har varierat mycket över olika delar av Norden.

Troll i nordisk mytologi

Troll är ett slags naturväsen i den nordiska folktron. Uppfattningen om trollens utseende och levnadssätt har varierat mycket över olika delar av Norden.

Begreppet troll figurerar i den fornnordiska mytologin, men ofta i koppling till jättar. Till exempel kallas Hate för "måntjuv i trollskepnad". Därför har vissa antagit att troll helt enkelt var jättar från början. Att historierna om jättar på Island påminner om de svenska historierna om troll talar för detta. I 1800-talstranskriberingar av de fornnordiska sagorna kallas jättarna ofta troll. Ármann Jakobsson har noterat att under medeltiden så användes ordet troll för allt ifrån jättar och bergsväsen, till häxor, bärsärkar, magiska vildsvin, onormalt långa personer, svarta människor, hedniska halvgudar, en ond ande, ett spöke, en Brunnmigi eller en demon. Med andra ord, ett generellt begrepp för vad som ansågs som onda väsen.

Trollen kunde variera högst avsevärt både i storlek, utseende och lynne. Ibland sades trollen vara mycket lika människor och ibland totalt väsensskilda. Vid sidan av trollen förekom också jättar (som dock ansågs utdöda), vättar och vittror.

Jättar som rövar bort Freja.

JÄTTE

Jätte (fsv. iætte. kortform av fsv. iætun, från urgermaniskans etunaz med betydelsen frossare är i nordisk mytologi och folktro en storväxt och stark varelse med människogestalt, ibland klumpig och enfaldig, ibland ond och lömsk, men ibland också trollkunnig och vis. Jättarna var ofta fientliga mot gudar och människor, men båda grupperna fick också hjälp och råd från jättarna, och flera av gudarnas gemåler var jättar. De kallades i äldre tid även jotnar, resar (risar) i synnerhet bergsresar (bergrisar) samt tursar (þursar) i synnerhet rimtursar (hrímþursar) men även eldtursar. En jättinna kallades vanligen för en gyger (gýgr), men även för trollkona och dylikt. Ordet jätte anses vanligen vara besläktat med verbet äta (denna etymologi föreslogs först av Jacob Grimm) och ha betydelsen av glupsk frossare (jämför antikens människoätande cykloper och laistrygoner); turs och rese torde betyda "stark"; i nyisländskan antyder risi storlek, jötunn styrka, þurs dumhet. Det finns teorier om att jättar dyrkades under förkristen tid.

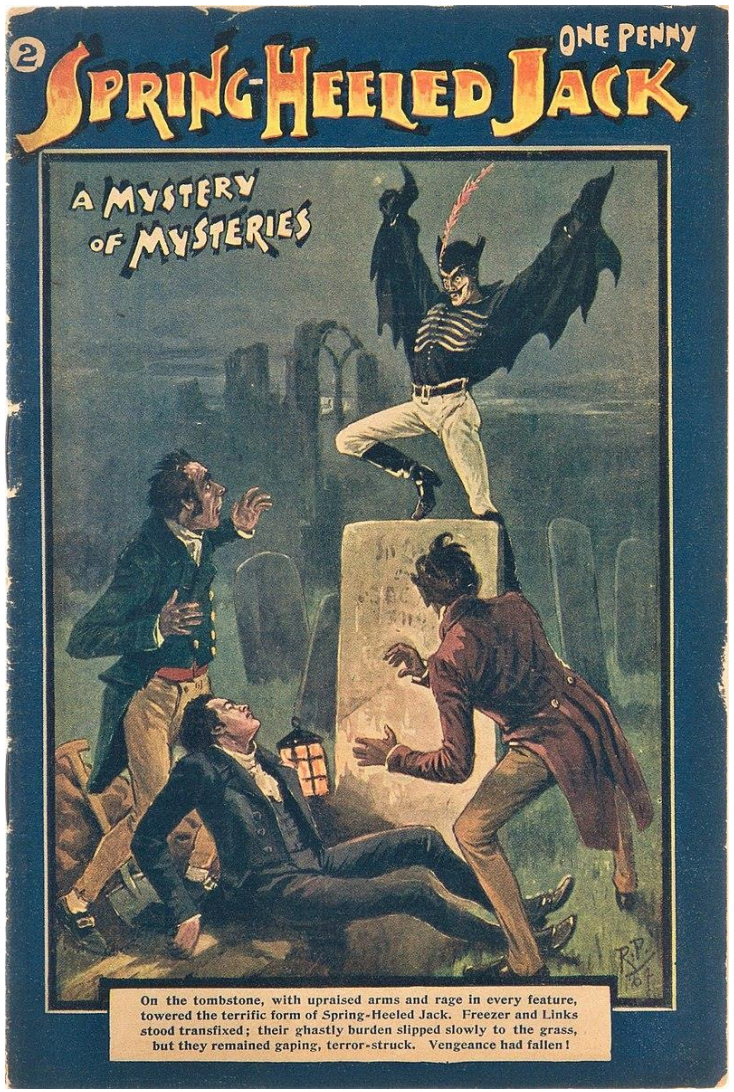

Den nordiska folktron formades inom bondesamhällets diktning och berättarstruktur och fungerade främst som ett rättesnöre för människorna. Den är inte som i kristendomen en etablerad religion utan bygger på äldre hedniska föreställningar vilka blivit uppblandade med kristna eller andra religiösa värderingar. Folktron består av olika genrer som visor, ordspråk, sagor, sägner, folkminnen och folkliga traditioner. Även folkmedicin med dess sedvänjor och kloka gubbar och gummor hör till folktron. Tillsammans bildar dessa ett brett och varierat spektrum. En del aspekter består av djupt rotade och spridda traditioner medan somliga inslag räknas som skrock, skrönor och vidskepelse. De senare innehåller negativa värderingar.

Väsen inom den nordiska folktron

Inom den nordiska folktron finns en mängd olika väsen, varav några går under beteckningen oknytt. En del av dessa trodde man kunde göra sig osynliga eller genom förtrollning byta gestalt. Vid gården fanns vättar eller en gårdstomte, i skogen rådde skogsråret och i bergen bodde trollen och nere på dalgångarnas sanka ängar samlades skira älvor till dans i skymningen. Gotland hade ett särskilt skogsväsen som kallades bysen. I vattendrag och sjöar vistades näcken, bäckahästen och sjöråret. Naturen var besjälad med rådare som var och en rådde inom sitt speciella område. Lyktgubbarna vaktade ägornas rågränser och inom fäbodkulturen i norra och mellersta Sverige höll vittrorna till - i Norge huldran. Bland Islands väsen var alverna de vanligaste, och där är folktron ännu så utbredd att man till och med tar hänsyn till alvernas boningar när man bygger nya vägar.

Till de gestalter som ibland kunde vara hjälpsamma hörde gårdstomten, skogsråret, gruvråret och kvarngubben. Om de däremot kände sig missnöjda kunde de åsamka skadegörelse. Förtrollade föremål som bjäror eller mjölkharar tillverkas av trollkunniga packor för att tjuvmjölka grannens kor. Några väsen som uppträder i djurgestalt är förutom bäckahästen, varulven, gloson, kyrkogrimen och lindormen.

Skogsrået är ett kvinnligt skogsväsen i nordisk folktro. Hon är ett rå – eller en rådare och är känd under ett antal regionala namn, inklusive skogsfrun och huldran. Skogsrået är ofta lockande (särskilt för män) men farlig.

Skogsrået är oftast skogens kvinnliga härskarinna, rådare över de vilda djuren, som hon ibland skänker till dem hon behagar. Hon lockar vandrare vilse och förför män som hon fattar tycke för. Hon är smeksam och inställsam och har möjlighet att ändra skepnad.

I Götaland och sydöstra Svealand var hon framifrån skön och tilldragande, men sedd bakifrån har hon ofta en ihålig rygg som ett gammalt träd, men var noga med att visa bara den vackra sidan.

Längre norrut, i Dalarna och andra fäbodsområden ser hon ut som en vanlig kvinna i ryggen, men har i stället vanligen svans. Oftast är det en kosvans eller hästsvans, men ibland en rävsvans.

Den som haft sexuellt umgänge med ett skogsrå blir ibland inbunden och fåordig – hans själ har stannat hos henne. Om den förförde är jägare belönas hans kärlek med stor jaktlycka, men skulle han bli skogsråret otrogen, kommer han att drabbas av ständiga olyckor. Han kan undgå stormiga nätter, där lägerelden slocknar, genom att avlossa ett skott mot henne.

På sina håll anses skogssnuvan ha en människofot och en hästfot.

Om en man lockad av skogssnuvan går vilse i skogen, ansåg man i Småland att man kunde komma på rätt stråt genom att vända tröjan avig och läsa Fader vår avigt.

En annan regional variation är att skogsråret i Svealand och södra Norrland uppgetts haft kreatur, som hon vallade på skogen och som hon lockade på. I samma område hade hon även hund. I Skåne förekom även ett manligt skogsrå kallat skogman. Denna föreställning var vanligast i sydöstra Skåne. Skogsråret hade även positiva egenskaper. Genom att blåsa ner i bösspipan kunde hon göra så att vapnet aldrig missade, dock såg hon till att bössan alltid missade hennes egna ridälgar. Hon sades ha väckt kolaren när milan brann, en föreställning som var vanligast i Bergslagen. Hon sades också ibland ha hjälpt fäbodflickor med boskapen.

Huldran, Skogsfrun, Skogssnu(v)an, Skogsnymfen, Skogsrået eller Råndan är ett kvinnligt skogsväsen i nordisk folktro. Hon är ett rå eller en rådare.

Huldran eller skogsrået är oftast skogens kvinnliga härskarinna, rådare över de vilda djuren, som hon ibland skänker till dem hon behagar. Hon lockar vandrare vilse och förför män som hon fattar tycke för. Hon är smeksam och inställsam.

I Götaland och sydöstra Svealand var hon framifrån skön och tilldragande, men sedd bakifrån har hon ofta en ihålig rygg som ett gammalt träd, men var noga med att visa bara den vackra sidan.

Längre norrut, i Dalarna och andra fäbodsområden ser hon ut som en vanlig kvinna i ryggen, men har i stället vanligen svans. Oftast är det en kosvans eller hästsvans, men ibland en rävsvans.

Den som haft sexuellt umgänge med ett skogsrå blir ibland inbunden och fåordig – hans själ har stannat hos henne. Om den förförde är jägare belönas hans kärlek med stor jaktlycka, men skulle han bli skogsråret otrogen, kommer han att drabbas av ständiga olyckor. Han kan undgå stormiga nätter, där lägerelden slocknar, genom att avlossa ett skott mot henne.

På sina håll anses skogssnuan ha en människofot och en hästfot. Enligt en tradition hyste den gamle asaguden Oden agg emot Skogsråret, och jagade henne som ett villebråd, se Odens jakt.

Odens jakt, eller vilda jakten, är i folktron ett följe av övernaturliga väsen som hörs nattetid, särskilt under senhösten och julen. Motivet är spritt över hela Europa med olika ledare för jakten. I Sverige trodde man att det var asaguden Oden som for fram på jakt efter skogsråret genom skogar och över himlen. Vissa nutida bedömare antar att det exempelvis var flockar med vildgäss man hörde. Andra har föreslagit att det är norrsken som legat till grund för myten.

Älvan är i folktron ett kollektivt naturväsen som i skymningen och vid soluppgången kunde ses dansa över ängar, öppna fält och mossiga marker. I yngre tradition brukar älvorna uppfattas som kvinnliga väsen, men i äldre uppteckingar framställs de mera könsneutralt. Ordet älva är en femininform av det fornnordiska alv, och motsvaras av tyskans elp (mara) eller engelskans elf. Älvkulten har dock väldigt lite med de fornnordiska alvföreställningarna att göra.

Den suggestiva bilden av dimslöjor som dansande älvor är dock en produkt av romantisk diktning – vanligt var däremot att älvorna kunde höras, ofta som fågelkvitter. Där älvorna dansat uppträdde en ring (älvring eller älvdans) av antingen onaturligt friskt eller onaturligt glest växande gräs. Ibland bestod ringen av svampar, och det är i själva verket en i ring växande svampart som (över)göder gräset och ger upphov till detta fenomen. Att uträtta sina behov i en älvdans ledde ofelbart till sjukdom och olycka.

Älvornas främsta roll är som sjukdomsalstrare. En person som hade "fått älvorna" tänktes ofta ha fått sjukdomarna blåsta på sig av dessa, och då lika botar lika antogs ett kraftigt motblåsande, till exempel med en blåsbälg, ha kurerande effekt.

Vissa uppteckningar nämner en älvadrottning och/eller en älvakung. Herr Olof och älvorna är en berömd medeltidsballad där protagonisten, på väg till sitt bröllop, av älvadrottningen inbjuds till älvdansen, men eftersom han känner till att tiden förflyter snabbare i älvdansen än utanför nekar han, något som leder till att han får sjukdomar kastade efter sig. Han avlider kort efter att han nått fram till bröllopet, och hans älskade dör av sorg.

Älvornas främsta roll är som sjukdomsalstrare. En person som hade "fått älvorna" tänktes ofta ha fått sjukdomarna blåsta på sig av dessa, och då lika botar lika antogs ett kraftigt motblåsande, till exempel med en blåsbälg, ha kurerande effekt. En annan möjlighet var att smörja älvkvarnar med fett och möjligen offra lite guld i den, som skavts av från en ring eller dylikt. Älvkvarnar är det folkliga namnet på skålgropar, som är en enkel form av hällristning gjord under forntiden och då främst från bronsåldern – en i områden där älvkvarnskult förekommit finns även älvkvarnar som tillverkats långt senare.

Umgänge mellan älvor och människor var en tro som till och med kunde leda till rättsfall. År 1656 ställdes Karin Svensdotter inför rätta vid Västra Härads ting vid Sävsjö i Småland, och bekände sig ha fött sju barn åt Älvakungen. Han hade varit klädd i guldtyg och hämtat barnen, då hon fått dem, under anfall, som bevittnats av andra, och efter vilka hon blivit trött. Hon hade också mött honom på en plats som hon kallade Grönekulla, där de dansat och sjungit med andra. Göta hovrätt bedömde efter råd från Växjö domkapitel att Satan hade gjort henne galen och uppmanade församlingen att be för henne.

Tomtar, särskilt gårdstomte och hustomte, är övernaturliga naturväsen i nordisk folktro i form av trollkunniga, händiga småfolk som håller sig borta från människors syn. De är oftast snälla väsen som vakar och bringar lycka över något, särskilt en gård med tillhörande ägor, där de ser till att djuren har mat och värme, således ofta ett gårdens skyddsväsen, men de kan även bestraffa folk om så tycks förtjänas, såsom att spilla mjölk eller värre. De är även kända för att busa genom att gömma folks ägodelar.

Tomtar är mytologiskt besläktade med troll, dvärgar, vättar, pysslingar och annat småfolk och delar flera drag med dessa, såsom trollkunnighet, händighet och ringa kroppsstorlek etc. De avbildas i modern tid främst med utväxt skägg och luva.

Tomten var en slags skuggbonde med övernaturliga krafter som såg till att gården har lycka med sig. Han antogs ofta vara den förste mannen som odlade upp just den gården, och som inte kommer till ro efter döden, utan hela tiden måste se till "sin" gård. Han visade sig ogärna, men beskrivs som en äldre man och mindre än människor (exakt hur liten varierar, men ibland noteras han vara alnshög), ofta med vitt skägg, gråa kläder och luva. Det var viktigt att hålla sig väl med honom och inte förarga honom på något sätt. Tomten hade ett vresigt temperament och kunde hämnas om man exempelvis misskötte djuren eller behandlade honom respektlöst. Framför allt vakade han över djuren i stall och ladugård.

Som tack för hans arbete gav gårdens ägare tomten en skål gröt. Enligt en senare tradition skulle han vara särskilt förtjust i risgrynsgröt (sötgröt), som därför även kallas tomtegröt. Tomten har en del gemensamt med vättarna. Båda hör till oknyttens skara och sades exempelvis hålla till under vårdträdet, och gårdsvätten är ett annat namn på tomten.

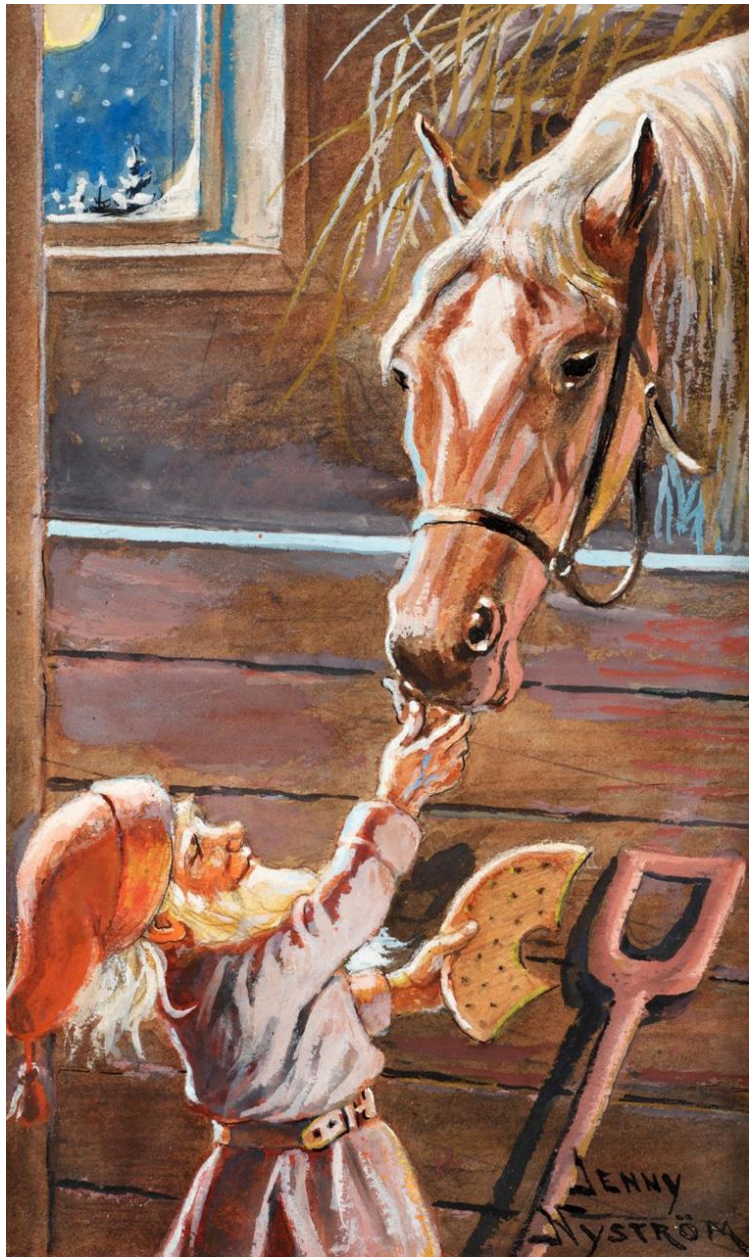

Tomtar

Med ökad urbanisering och industrialisering kom tomten under 1800-talet att bli en symbol för företagsamhet och näringsidkare. Så är han bland annat framställd i Stuckatörens hus i Stockholm.

Två personer som format många nutida svenskars bild av tomten är Viktor Rydberg med sin dikt Tomten från 1881, där tomten ser efter gården en midvinternatt och funderar över människornas ändliga livstid, och Jenny Nyström som från 1874 tecknade flera julkort med tomtemotiv, vilka ännu finns i nytryck. Dessa kom att påverka tomtens utveckling till att bli en symbol för midvintern och julen, så att den utomlands ifrån hämtade Sankt Nikolaus-figuren i Sverige kom att bli Jultomten.

Jultomten, som på kontinenten oftast kallas något i stil julmannen eller Sankt Nikolaus efter en helgonförklarad biskop i dagens Turkiet, lånades in till Sverige under andra halvan av 1800-talet, främst från Tyskland, och fick namnet "jultomte". I svenskspråkiga områden i Finland kallas han Julgubben och har inte samma koppling till folktrons tomtar.

Innan Jultomten/Julgubben kom till, var det julbocken som skötte julklappsutdelningen. Jultomten har hjälp av tomtenissar (på engelska, där Santa Claus inte betraktas som en tomte, är medhjälparna i stället alver, elves).

Man kan även använda ordet tomte i överförd bemärkelse. Någon som utför många sysslor på ett företag kan uppskattande kallas för företagets hustomte. En person med helskägg kan också skämtsamt kallas tomte. Ordet tomte kan ibland även användas nedsättande om någon person med avvikande beteende. Uttrycket ha tomtar på loftet betyder att inte vara riktigt klok.

Dvärgar (fornnordiska: dvergar, singular dvergr) var i nordisk mytologi små satta väsen av gammalt virke som bodde under stenar och klippor, och som antogs representera de hemlighetsfullt och stilla verkande naturkrafterna i jordens inre.

Några dvärgar har, enligt vad deras namn antyder, en kosmogonisk betydelse, såsom Ny och Nedan, som styr månens faser, samt Nordre, Östre, Sydre och Västre, vilka uppbär himlavalvets fyra hörn.

Dvärgarna tycks vara identiska med de svartalfer som omtalas av Snorre, och i en senare tids folktro förblandas de ofta med tomtegubbar, vättar, bergtroll och dylika väsenden.

Enligt Paracelsus är förklaringen till att sirenerna, jättarna, dvärgarna och zundlarna, som är eldfolkets monster, överhuvudtaget existerar inte deras uppgift att vakta något, utan att de är järtecken, som förebådar svåra tider för mänskligheten. Dvärgarna står i samband med stort armod hos ett folk.

Nordisk mytologi

Enligt Völuspá skall inget armod ha funnits i världen innan de tre nornorna anlände från Jotunheim, och det är som en följd av detta gudarna skapade dvärgarnas skara. En ansenlig del av dikten (Dvergatal) består av ett uppräknande av olika dvärgars namn. Snorre berättar att innan de gavs förstånd och mänsklig skepnad ska de ha varit maskar i jätten Ymers kött. De beskrivs i allmänhet som små, fula, med långa näsor, smutsbrun hy och dagskygga. Vissa dvärgar har namn som antyder att de ursprungligen kan ha tänkts som dödsandar eller förfädernas gastar (Nár, lik; Bláinn, blå (dödens färg); Dáinn, död). Genom en magisk hatt (dvärghatt eller huliðshjálmr) eller ibland en mantel kunde de göra sig osynliga. I Alvíssmál lurar Tor dvärgen Allvis (Alvíss) att förkunna sitt stora kosmologiska vetande så länge att solen går upp och Allvis blir till sten. I andra berättelser verkar dvärgarna dock vara opåverkade av solens strålar.
De trivs bäst när de får smycka sina grottor, skapa otroliga underjordiska salar, ljussätta guldådror i bergen och låta dem speglas i grottsjöar. Intresset för smyckning och den ständiga jakten på ädla metaller har gjort dem till duktiga smeder. Deras välde över naturens förborgade krafter yttrar sig särskilt i en överlägsen konstfärdighet, i synnerhet inom smideri, vilken sätter dem i stånd att inte endast förse människorna och alverna med allehanda dyrbara vapen och verktyg, utan även att åt gudarna smida deras kostbaraste klenoder. Så förfärdigade dvärgarna åt Oden spjutet Gungner och guldringen Draupner, åt Tor hammaren Mjölner, åt Frej skeppet Skidbladner, åt Siv hennes guldhår. Förutom i Eddorna uppträder de även i flera fornaldarsagor i denna egenskap. Dvärgar anses som ett ondskefullt släkte. De är farliga och fientligt inställda till och undviker människorna, men de gör ibland affärer med denna ras. De är naturligt fientliga mot gudarna, och de är lömska och beräknande.

En bergande är ett övernaturligt väsen som bor på eller i ett berg. Bergandarna räknas ibland till kategorin jordandar eller gnomer.

Till de nordiska bergandarna hör bergsrån, gruvrån, bergtroll och åtskilliga dvärgar. Enligt tysk folktro håller berganden Rübezahl till i Riesengebirge.

Gruvarbetare i hela norra Europa trodde länge på existensen av bergandar. De föreställde sig till exempel att en gammal, grå, liten dvärg retade dem på olika sätt för att de tog ifrån honom hans skatter. Men det fanns också goda bergandar som fattade tycke för enskilda människor, visade guldådror för dem, främjade deras arbete etc.

Under det nationalromantiska 1800-talet sammanställdes många folksagor i skriftlig form, och det äldsta kända källorna som använder ordet "folksaga" är också från början av 1800-talet. Ett av de mest kända exemplen är de två tyska språkforskarna Bröderna Grimms sagor. I Sverige gjordes det tidigt av Gunnar Olof Hyltén-Cavallius och George Stephens; 1844 gav de ut Svenska Folksagor och äventyr. Jørgen Moe gav tillsammans med Per Christian Asbjørnsen ut Norske folkeeventyr.

Jacob och Wilhelm Grimm, tillsammans kända som Bröderna Grimm, var två tyska språkforskare som har gjort sig mest kända genom att samla in och bearbeta folksagor. Som en biprodukt av sitt arbete med att undersöka det tyska språket publicerade bröderna åtskilliga sagor som tidigare förts vidare genom muntlig tradition.

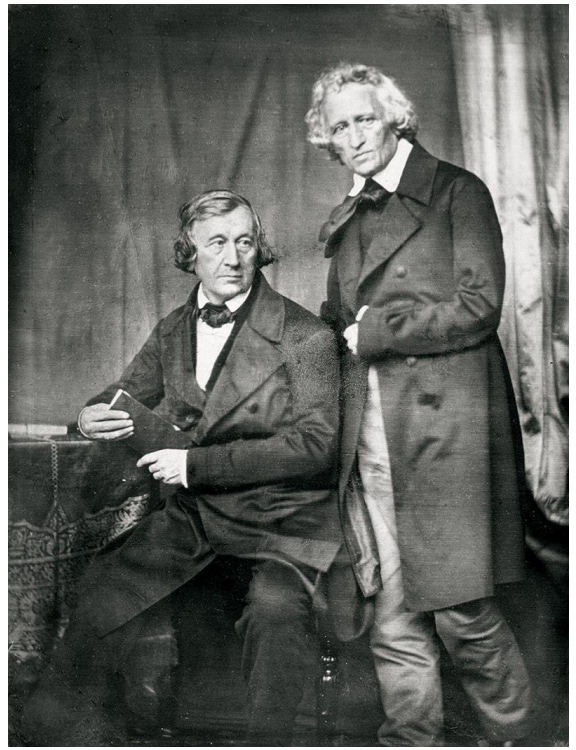

En konstsaga är en saga som till skillnad från folksagan har en känd författare. Konstsagan har vidare en konstnärlig och estetisk intention medan folksagan är kopplad till muntlig kultur. På engelska kallas genren literary fairytale, på danska och norska kunsteventyr samt på tyska Kunstmärchen.

Konstsagan som genre skiljer sig från folksagor genom att platser och människor namnges i högre grad. Dess hjältar är mer självständiga och kan uppvisa känslor och tvivel. Konstsagan behandlar ofta existentiella eller moraliska problem och är ofta symbolisk. Ett av konstsagans vanligaste motiv är naturen och människans förhållande till den.

Kända konstsagoförfattare

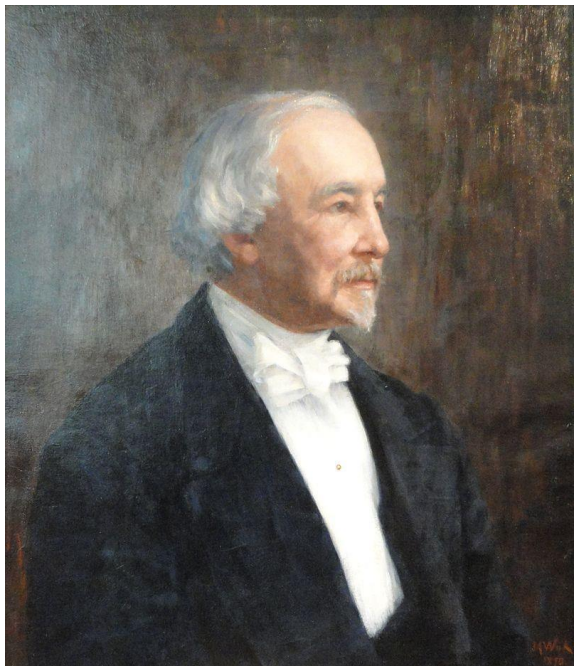

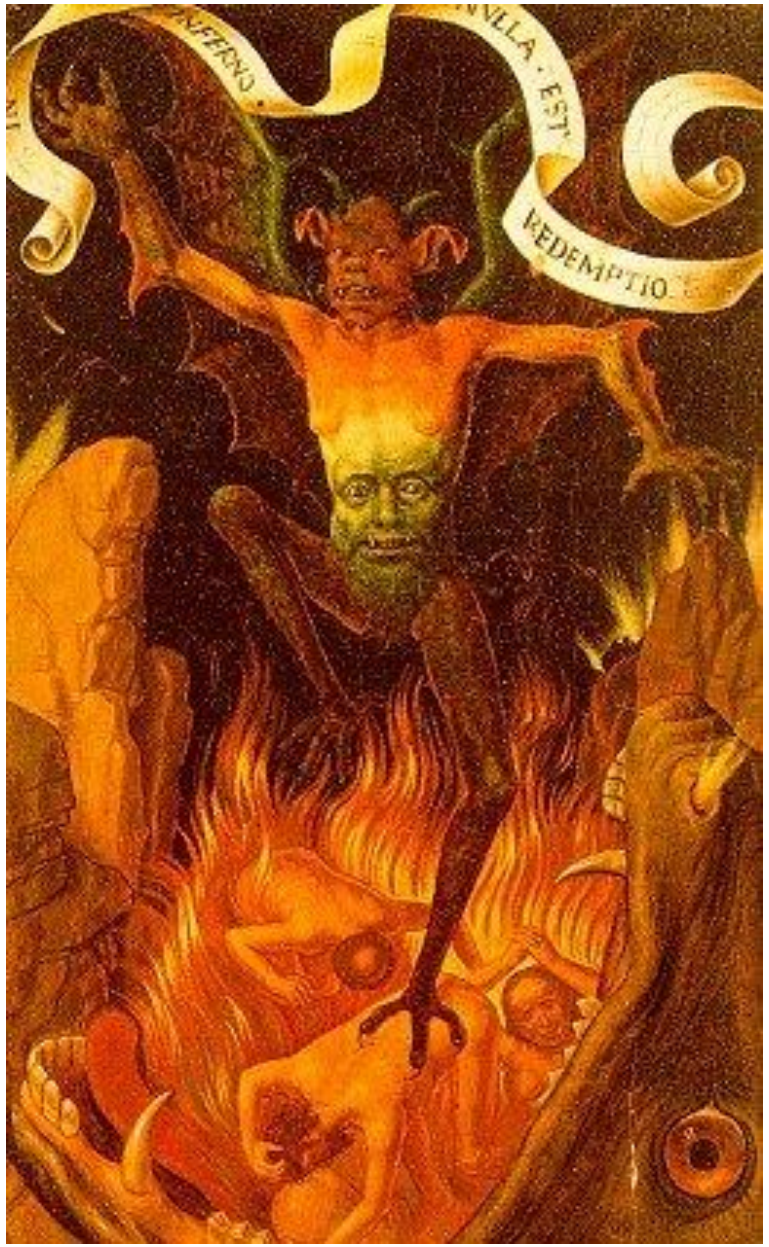

Helvetet, Satan och djävlarna har alltid förekommit i rikligt mått i konsten och litteraturen. Ett av de verk som illustrerar den blandning av skräck och igenkännande som präglade medeltidens förhållande till det onda, är Dantes Divina Commedia och Hieronymus Boschs målningar.

I Dantes bok Den gudomliga komedin färdas författaren själv genom helvetets olika avdelningar (det finns nio) med den romerske diktaren Vergilius som sin guide. Längst ned finner han Djävulen själv, fastfrusen i evig kyla och is, men innan han nått dit har han beskrivit för läsarna om alla möjliga slags plågor och straff och presenterat en mängd demoner och andra onda väsen. Den franske konstnären Gustave Dorés illustrationer av Dantes bok är välkända.
I svenskan finns omskrivningar (noaord) för djävul för att undvika att säga det. Det är uttryck som den fule, den gamle, den lede, den onde, den sure, hin onde, hin håle, pocker, puke (smådjävlar i helvetet; på engelska med namnet Puck, raggen, skam, Gamle Erik, Horn-Erik, Gammal-Hans, Håkan, Håken, Hans-Mattsson, Horn-Petter, Horn-Per, Röde-Petter, Svarte-Petter, Sjul (Sigurd), Gammel-Sjul med mera.

Sjöjungfru

Sjöjungfru eller havsfru är ett kvinnligt vattenlevande övernaturligt väsen som kännetecknas av en mänsklig överkropp och en fiskfena till underkropp.

Sjöjungfrur återfinns i folklore och mytologi i olika delar av världen. Inte sällan har hon tänkts som en vacker och erotiskt tilltalande kvinna som lockade sjömän i fördärvet med sin vackra sång. Historiskt kan hon följas tillbaka till det antika Sydvästasien. I till exempel mesopotamisk mytologi finns liknande gudomliga eller halvgudomliga varelser såsom den kaldeiska havsguden Ea. En parallell i den grekiska mytologin är sirener som med sin sång lockade sjöfarande till sig och dödade dem sedan. Dessa hade dock vanligen kvinnas huvud och byst och en fågels kropp. I brittisk folklore är sjöjungfrun ett dåligt omen på exempelvis en annalkande storm. I Norden har hon sedan medeltiden framför allt hört hemma i sjömansfolkloren och även benämnts sjörået.

Sjöjungfrun med fiskstjärt är ett vanligt motiv i konst och litteratur, inte minst i sagan Den lilla sjöjungfrun av H.C. Andersen. Berömda är även Elisabeth Jerichau Baumanns sjöjungfrumålningar och Edvard Eriksens skulptur Den lille havfrue i Köpenhamn.